

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ ТИЛИНДЕ «ТОН» КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАСЫНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң докторы (DSc)

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: макол-маталлар, термалар, айтишувлар, кийим-кечак номлари ва турлари.

Ключевые слова: пословицы, разные термины, народные состязания, названия и виды одежды.

Key words: proverbs, expressions, sayings, names and types of clothes

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының тили жүдә әййемги дәўирлерден берли халық өз турмысында белгили бир зәрүрликлер менен қолланған зат, буйым, нәрсе, рең, ҳәрекет, белги, қубылыс ҳәм т.б. затлардың атамасы есапланған, ал, бүгинги дәўир көзқарасынан гөнерген сөзлерди сақлап келеди. Бул атама-бирликлер халықтың өтмишиндеги белгили бир тарийхый дәўирлердиң көринисин сүүретлейди, сол дәўирде халық тутынған, халық пайдаланған нәрселерди атайды, көрсетеди.

Қарақалпақ халқында тон миллий ер адам кийими сыпатында қәдирленеди. «Таныған жерде бой сыйлы, Танымаған жерде тон сыйлы» деп тонға баха берилген, хұрметли мийманына сый-хұрмет есабында тон жапқан.

«Ер адамлардың қысқы кийимлеринен бири – тон (постын) болған. Оны сырылған пахталы шапанның сыртынан кийген. Тонды қойдың терисинен қалың жүнин ишине қаратып тиккен. Териниң сыртқы тегис тәрепи бийдай-сары рең менен боялып, шетлери жиңишке қызыл таўар менен жийекленген. Шапан сыяқлы, тон да алдынан шеп қапталының астына оң қапталы түсирилип, жабылған. Арқа тәрепинде жаўырынның тусында жийектиң материалынан ушы төмен қараған үш мүйеш қылып тумарша (жаўрынша) тигилген» [6:28].

Тон ҳәм оған байланыслы халықтың көзқараслары, пикирлери, қәдирлеп берген бахасы нақыл-мақалларда айқын көринисин тапқан. Жақсы, ҳақ кеўил адамға байланыслы тон қәдри көрсетилсе, барлық ўақытта, барлық жағдайда тонды үлги менен пишиў пикир арқалы жас әўладқа жол көрсетилген, ананың – шешениң, енениң қызға өрнеги, тәрбиясы, көрсеткен жолы, өмирге, турмысқа силтеген соқпағы, бағдары тон ҳәм оны пишиў арқалы нақыл-мақалларда шебер көрсетиледи. Мысалы:

Хақ кеўилдиң аты озбас, тоны тозбас.
(96-бет)

Үлгисиз тон пишилмес.
(130-бет)

Даўыңа қарай ант ишер,
Бойыңа қарай тон пишер.
(96-бет)

Атаның салған жолы бар,
Шешениң пишкен тоны бар.
(133-бет)

Ата көрген оқ жонар,
Ене көрген тон пишер.
(42-бет)

Хайтта, тойда тойлаў, той бериў, хайтлықта хайтлаў – қарақалпақ халқының ең қәстерли мерекелериниң бири сыпатында белгили. Тойда қәдирли қонақты сыйлап тон жабыў – қарақалпақ халқының ертеден киятырған салт-дәстүри. Усы үрп-әдет, дәстүрлердиң ажыралмас бир бөлеги сыпатында тонға байланыслы мынадай нақыллар дөреген.

Той – тонлыныки,
Ас – атлыныки.
(122-бет)

Тойда тоныңды сорама.
(122-бет)

Тойға қарап тон пиш.
(131-бет)

Кийдирген тон тозбас,
Кийген тон тозар.
(115-бет)

Сыпайы сөксе тон жабар.
(71-бет)

«Әдетте, бир тон тигиўге 6-8 қой терисинен пайдаланылған. Булар қырқылмаған қозылардың териси болыўы керек еди. Тек дүньялы адамлардың тонды алыўға мүмкиншилиги болған. Халықта мынадай сөз бар екени тосыннан емес: Той тонлыныки, хайт атлыныки» [8:56], [10].

Нақыл-мақалларда тон қарақалпақлар ушын улыўма кийим мәнисин билдирип те қолланылады [5:541].

Оңарыңның белгиси – Бириңниң тонын бириң кий,
Оңбасыңның белгиси – Бириң – шаян, бириң – мий.
(82-бет)

Тон атамасы нақыл-мақалларда ҳәзил-дәлкек ретинде де пайдаланылады: Күн де жаўмады, Тонымызды кийер едик. (151-бет)

Ат та қарақалпақ халқының түсинигинде ер жигиттиң әрманы, жолдасы, қыйын жағдайда қутқарыўшы досты ҳәм арқа сүйери, қәдирли дүньясы сыпатында баҳаланады. Сонлықтан да, фольклорлық шығармалардың тилинде ат-тон сөзлери жупласып, керекли, қәстерли, баҳалы, қәдирли сыяқлы мәнилері менен улыўмаласлықты билдирип келеди:

Атлы-тонлы кисиниң,
Атаншадай күши бар.
(68-бет)

Улаў-тоны сай киси,
Уллы тойға барысар,
Улы-қызы бар киси,
Улыс күни жарысар.
(41-бет)

Ат-тоны бар кисиниң,
Алғы-бергиси бар,
Тамағы тоқ кисиниң,
Талтаң-талтаң жүриси бар.
(124-бет)

Бунда ат мәниси улаў гөнерген сөзи менен де билдирилген. «Улаў – күш-көлик, минилетуғын көлик»ти [5:542] билдиреди. Халық данышпанлығы ең қәдирли дүньяңнан айрылсаң да, адамгершиликтен айрылма деп нәсият етеди: Ат-тоныңнан айрылсаң да, Адамгершиликтен айрылма. (64-бет)

Тон – нақыл-мақаллар тилинде халық өмириниң әҳмийетли буўыны, турмыс тиришилигиниң дереги, тийкары – суў; ел, журт; көл, бир-бирине бәрқулла жарасық болатуғын қыз бенен жигит сыяқлы, олар қатарлы көрилген.

Суў сағасыз болмас,
Ел ағасыз болмас,
Көл балықсыз болмас,
Тон жағасыз болмас,
Жигит ағасыз болмас,
Қыз жеңгесіз болмас.

(36-бет)

Тонның бир неше түрлеринің болғанлығын нақыл-мақаллар тилинен де айқын көріўге болады:

Қамқа тонның қәдирин,
Жамылып жатқан қарт билер.
Ел-халықтың қәдирин,
Жекке жүрген мәрт билер.
Хәңги ешектиң қәдирин,
Сабын сатқан сарт билер,
Елтири тонның қәдирин,
Жасы қайтқан қарт билер.

(123-бет)

Жипек тонның ишинде,
Жақсы-жаман танылмас.

(53-бет)

Тон жақсысы маўыты,
Ат жақсысы яўмыты.

(47-бет)

Тойға барсаң тойып бар,
Торқа тоныңды кийип бар.

(121-бет)

Сеңсең тонның қәдирин
Сексендеги қарт билер.

Бунда тонның қамқа, жипек, маўыты, елтири, торқа, сеңсен тон деп аталған түрлері қарақалпақ халқының миллий кийим-кеңшеклеринің өзинің жарасықлы көркіне, түрлеріне ийе болғанлығын дәлиллелейди. Бундай лексикалық бирликлердің қолланылыў, келип шығуы өзгешеликлері бар болып, хәзирги көз-қарастан гөнерген түрлерин айрықша изертлеў зәрүр. Усы орында халық турмысының терең изертлеўшиси Қ.Айымбетовтың тон тигиў кәсиби хәм оның менен шуғылланыўшылар хәккында жазып қалдырған мағлұматларын келтириў орынлы: «Тоншылар. Тоншылар тонды жүни өсик қойдың терисинен тигеди. Тоншы ушын тон тигиў де аңсат кәсип емес, ал терини ашыған қатыққа ийлейди, кепкеннен кейин оны сүрги деп аталатуғын темир менен сүреди, оннан кейин пор менен ағартады, оннан кейин нарпоз деген сары бояўға бояйды. Нарпоз парсыша анар мийўасының посты (териси) қабығы – деген сөзи, ол «нарпоз» болып тилге кирген. Тонның материалы сеңсең, елтири – тери деп аталады. Усыған байланысы

«Сеңсең тонның қәдирин

Сексендеги қарт билер» деген нақыл пайда болған»[1:265].

Буннан басқа да нақыл-мақаллар тилинде жабағы тон, сары тон, түлки тон түрлері айтылады.

Ел-журтыңның қәдирин,
Ис түскенде билерсең,
Сары тонның қәдирин,
Қыс түскенде билерсең.

(36-бет)

Жаман адамның сөзи ашшы,
Жабағы тонның бийти ашшы.

(51-бет)

Жаман тонның бийти ашшы,
Жаман адамның тили ашшы.

(51-бет)

Жабағы сөзи еки мәнини: 6 ай менен 1 жас аралығындағы жылқының баласы – қулынды; қой, ешки, түйениң бәхәрги, қырқылмаған жүни, түбити деген мәнилерди билдиреди. Бунда сол жабағы жүннен тигилген тон мәниси түсиниледи. Бул мақалда жабағы сөзиниң жаман сөз менен алмастырылып айтылыўынан пайда болған варианттылық қубылысы бар.

Нақыл-мақаллардан басқа да жанрларда – терме-толғаўлар тилинде тон түрлері ушырасады:

Қырқа тонның ыссысын,
Жасы қайтқан қарт билер,
Шапшып келген кийикти,
Анып жатқан аң билер,
Кимниң жақсы-жаманын,
Халайық билер, халық билер.

(193-бет)

Артқы айылдың батқанын,
Ийеси билмес, ат билер.
Ағайинниң азғанын,
Ағайин билмес, жат билер,
Тери тонның ыссысын,
Жасы толған қарт билер.

(193-бет)

Байдың қызы мақтанса,...
«Ушыға менен жипекти,
Парша тон менен ишикти,
Күнлигиме кийдим» дер,...

(203-бет)

...Ийт жуўыртып қус салсаң,
Кийген тоның түлки етер.

(203-бет)

Қызлар кийген қамқа тон,
Бийлер кийген куба тон,
Байбише кийген парша гон,
Ханлар кийген қамқа тон,
Шүберек болар тозған соң.

(186-бет)

Қус жыйнасаң, бүркіт жый,
Қыс тоныңды түлки етер,...

(236-бет)

Бунда қырқа тон, парша тон, ишик, түлки тон түрлеринің болғанлығын көриўге болады. «Ишик – иши тысланған қалың тон»ды [5, 534] билдиреди.

Қарақалпақ айтыслары тилинде тонның басқа да түрлеринің атамалары ушырасады:

Жаз кийерим жалаң тон,
Қыс кийерим постын,
Отырғаннан не пайда,

Сейлеп отыр, достым? (325-бет) Бунда «жалаң тон – астарсыз, жуқа тон» [5:533].

1. Ертеде бир хийўалы жуўабый қыз айтысқа барған адамды жеңип қоя береді екен. Бир жуўабый жигит сол қызды жуўаптан жеңиў ушын үстиндеги тери тонын терисине кийип, хийўалы қыздың үйине кирип барады. Үйде отырғанлар келген адамға қараса, әбеший көринеди. Жигиттің бир мақсет пенен келгенлигин сезип, оған: – Келиң, адам жабайысы, – дейди. Сонда жигит: – Аўа, қудашалар,

Келди адам жабайысы,
Келмей атырып ийттей қапқан,
Ийтпекен буның дайысы?
Төрде отырған төрт қатынның,

Қайсысы екен хийўалысы? – деп жуўап қайтарады. Отырған усы үш қатынның ишинде бир жас нәўше қыз

да бар екен. Ол: – Өйбей, аға! Мен де қатынға есапланып кеттім бе? – деп, шыр-пыр болыпты. Сонда жигит: – «Қуы ишинде жас та жанады» деген, сиз де кеттиңіз, – дейди. Солай етип, жигит хийуалы қызды жууаптан жеңипти [5:294].

Тон хәм оның түрлериниң атамасы қазақ қызы Меңеш пенен Әжинияз шайырдың айтысында да ушырасады:

Ә ж и н и я з:

...Өзинизден аты шуұлы мырза қыздан,
Елтири сеңсең алайын деп мен келдим.

Меңеш:

– Елтири жоқ, алсаң саған қой мут,
Елтирине қазақтың өзи де жут,
Аман барсаң, балаңа тон қыларсаң,
Берейин тери-терсек, тилесең, мут.

Ә ж и н и я з:

– Алайын мен терінди, сен берсең мут,
Бермесең, усы ұақыт болар умыт,
Тилегенде бермеген елтирінди,
Әкетер келсе орыс, ноғай, башқурт.

(33-бет)

2. Меңеш: «Аўшыдан аң, батырдан саўға» деген, Биздерге байлайтуғын атың қәне?» деп сорағанда, Әжинияз «...Еки үйрек, бир куўым бар қоржынымда, Ақ Меңеш, куўала да, биреўин ал» деп жууап береді. Меңеш «Үшеўин бер, биреўин не етейин?» дегенде, Әжинияз шайыр:

– Ақ Меңеш, мен айтайын, кулағың сал,
Үшеўин бирден берсем, болар обал,
Орамал тон болмайды, жол болады,
Екеўин қой, Ақ Меңеш, биреўин ал» дейди.

Бул мақалдың мәніси А.Қайдардың мийнетинде былай түсиндириледі: «Орамал тон болмайды, жол болады «ауыс. қазақ сахрасында ертеден киятырған ата-баба салты бойынша сыйлы қонаққа, юбилей той ийесине, өнерин көрсеткен шеберлерге, ғамхорлық еткен жақсыға т.б. сый-хұрмет, миннет-парыз ретинде астына ат мингизип, үстине шапан жабыу әдеті бар. Ертеде бул «тоғыз беріу», «тон жабыу» деп те аталған. Дәл сондай мүмкиншилик болмай қалған жағдайда, тон болмаса да, соның орнына берилетуғын кишигирим сыйлықты берип атырып, сыпайышылық пенен айтылатуғын, бул дәстүрлі сый-сарпайдың өзи болмаса да, соның орнына жүретуғын қәде, ырым; аз болса да көптей көріп алыңыз» деген сөз [3:442].

Қарақалпақ әдебияты көрнекли ўәкиллериниң шығармалары тилинде, әсиресе, тарийхый шығармалар тилинде тон сөзи қолланылады. Бунда олардың бир неше түрлерин ушыратуға болады. Мысалы: Бели оқ жайдай бүгилген жалбыр тонлы, қопа сақал бир ғарры атлардың аяқлары арасынан «халайық, халайық», деп малақайын көтерип шықты. (Т.Қайыпбергенов) Иштен саза болмады. Екинши рет сүренлегенде ғана басына гөне қылқа тон бүркенген Алмагүл шықты. (Т.Қайыпбергенов) Гүманланып тез барсақ, қасқыр дегенимиз қылқа тонын аўдарып кийген Жандос бай екен, аттың сүйреткисиндеги Елмурат болып шықты. (Т.Қайыпбергенов)

К.Султановтың «Әжинияз» шығармасының тили арқалы ат, тон, сарпайдың қарақалпақ халқының турмысында қандай хызмет атқарғанлығын айқын көриуге болады: 1. Сонда бий менен қазы, қыздың үйи менен аўыл жигитлери қәйтеди? Түсирген я келини жоқ, я қыздан алған қалыңы жоқ, аўзын шамалға ашып

қала бере ме? Ат, тон, сарпай менен тақия қәде қайда? Аш арық, гедей қызы болса да, Қулымбет бийдің аўылының нашары емес пе? «Қалыңсыз қыз болса да, қәдесіз күйеу болмайды». Арық қойдан төслик алатуғын дәстүр, салт қайда? 2. – Бийдің сары жорғасы Қосыбайға мингизген сарпайы болсын! Байдың кеги гедейде кетсе, Ержанның қарындасын келин етип, өши питеди. Қосыбай менен байды бий жарастырады. Ал, бийдің жақсылығы ушын Қосыбай жесир берип, бий менен татыуласып қуда болады. Еки қуданың пәтиясы үстине келген сиз, – сыйлы мийманға ат, тон, сарпай жабамыз. Не хызмет буйырсаңыз бәржай етемиз. «Досластырмақ жаўшыдан, еллестирмек елшиден». Төрелигим усы, тақсыр!... [7:106,145]. Бул орында тон жаўып сарпайлау дәстүриниң қарақалпақ халқы ушын оғада үлкен әхмийетке ийе болғанлығын толық көриуге болады.

«Қарақалпақ тилинде тон, постын сөзлери менен байланысly түйеден постын таслағандай, ат-тонын ал қашады, тонын терис кийиу хәм т.б. сыяқly фразеологизмлер бар. Олар көркем шығармаларда сөз шеберлери тәрепинен гейпара өзгерислер менен стильлик мақсетлерде қолланылады. Мысалы: Гейде ат-тонын терис аўдарып кийген бәле-мәтерге уксап кетеди (К.С.)» [8:28]. Усындай мүсийбетте азаматтың азаматы шалғай жабады. Душпанларың басын қорғанып қашатуғын досларың да бар. «Жалғыз туяқты жасауыллардан қорғап, қыпса сақлап туың?» деп, Бийбимәрьям өрден-ыққа жуўырса да, биразлар ат тонын ала қашты. (К.Султанов) Бунда тонын терис кийиу – қатты ашыуға миниу, қәхәрлениу, ашыу-ызасы келиу мәнисиндеги хәм ат-тонын ала қашыу – басын алып қасыу, өзиниң басын қорғау, жоламау, хабарласпау, қашып кетиу мәнисиндеги фразеологизмлер тон сөзи пайдаланылған.

Сондай-ақ, кәпир тонын кийиу, сыртынан тон пишиу фразеологизми де қолланылады. Гүлшияра доктордан да бетер кәпир тонын кийип алған еди. (М.Нызанов) Биз өзимизше тон пишип, қайсы сабақтан көбирек, қайсы сабақтан азырақ таярланыу кереклигин режелестирип жүрсек, институт талабанлар ушын әллеқашан консультацияны баслап жиберипти. (М.Нызанов) Бунда кәпир тонын кийиу фразеологизми тонын терис кийиу фразеологизминиң мәнисине жақын келеди. Ал, сыртынан тон пишиу бир нәрсени анық билмей туып шамалап айтыу, болжау мәнилерин билдиреди.

«Халық кийими – қарақалпақлардың материаллық хәм руўхый мәдениатының бийбаха естелиги. Қарақалпақ халық кийиминиң эстетикалық шешими материалдың сулыўлығы сыяқly факторлар менен анықланады. Қарақалпақлар, тийкарынан, тәбийи материалларды пайдаланған: пахта гезлеме (мата, боз, шатраш), жипек, жүн (шал), өсимлик (торқа) талшықлары, соның менен бирге, тери(шкура), тери (кожа), жүн» [9].

Солай етип, қарақалпақ халқының миллий кийим-кеншеклериниң бир түри – тон атамасы нақыл-мақалларда әуладтан әуладқа өтип, өзиниң бахасын жойтпай сақлап келеди. Бундай нақыл-мақалларды өсип киятырған жас әуладларға үйретиу, олардың мәнилерин түсиндириу, нақыл-мақал курамында орын алған хәр бир сөзге, атап айтқанда, миллий кийим-кеншеклер, үрп-әдет, дәстүрлер, үй тутыныу

буйымлары, урыў атамалары хэм т.б. түсиник бериў әдебият, тарийх, мәденияттаныў, педагогика, оларда миллий қәдириятларға сүйиспеншилик этнография хэм т.б. тараўлардың жаңаша усыллары, сезимлерин пайда етиўге хызмет етеди. Бундай жаңа бағдарлары тийкарында изертлеў үлкен бирликлерди тил билими көзқарасынан ғана емес, теориялық хэм әмелий әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 492-б.
2. Зайрова К.М. Қарақалпоқ тилида кийим-кечак номларининг этнолингвистик таҳлили. Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) .. дис. автореф. – Нукус: 2022. 49-б.
3. Қайдар А. Халық даналығы Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу. -Алматы: «Толғанай» 2004. 560-б.
4. Қарақалпақ фольклоры Көп томлық IV Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.348-б.
5. Қарақалпақ фольклоры Т. 88-100. -Нөкис: «Илим», 2015. 544-б.
6. Қарлыбаев М., Курбанова З. Каракалпакский костюм. Научно-художественное издание-фотоальбом. На каракалп. и рус. яз. -Нукус: «Илим», 2013.–С. 64. Илл.
7. Султанов К. Әжинияз роман. – Нөкис: «Билим», 2018. 336-б.
8. Юсупова Б.Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің фоностилистикалық анализи. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2022. – 168 б.
9. <https://www.cross-kpk.ru/>. Морозова А., Есбергенов Х ., Жданко Т. и др. Эстетика каракалпакского народного костюма. 2003.№ 3.
10. <https://cyberleninka.ru/>. Курбанова З.И. Традиционный мужской костюм каракалпаков (конец XIX- конец XX вв.). // Проблем востоковедение. 2016.№ 2 (72).

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпоқ халқ мақол-маталлари тилида халқнинг миллий кийим-кечак номларидан бири – тон ва унинг турлари қўлланилиш хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Қарақалпоқлар кийган кийим-кечаклардан тон енг хурматга сазовор, енг қадирли кийим номи сифатида мақол-маталларда сақланган, уларда ушбу миллий кийимга боғлиқ мерос этиб қолдирилган донишмандликларнинг хулосаси жамланган. Мақолада тон номи қўлланилишининг ўзига хосликлари фольклорнинг бошқа жанрлари – терма толғовлар, айтишувлар, шунингдек, бошқа бадий асарлар тилида фойдаланилиши билан қиёсий тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается один из терминов национальной одежды народа – «тон» в языке каракалпакских народных пословиц и особенности его видов. Среди одежды каракалпаков «тон» сохранилась в пословицах как название самой почетной и благородной одежды, в них в наследство сохранились мудрость этой национальной одежды. В статье особенности употребления «тон» сравниваются с употреблением в языке других жанров фольклора – народных песен, поговорок, а также других художественных произведений.

SUMMARY. The article examines one of the terms of the national clothing of the people - the tone in the language of Karakalpak folk proverbs and the features of its types. Among the Karakalpak clothes, tone was preserved in proverbs as the name of the most honorable and noble clothing; they inherited the wisdom of this national clothing. In the article, the features of the use of “tone” are compared with the use in the language of other genres of folklore - folk songs, sayings, as well as other works of art.